

הרב אליהו טבגר

אוצר החכמה

28606

מח"ס כליל תכלת

"ארגמון – תכלת או קלא אילן"

אוצר החכמה

28606

תגובה למאמרו של הרב א. אהרן בן דוד

לכבוד מערכת "אור ישראל"

בשנים האחרונות העיסוק בעניין החזרת התכלת למצוות ציצית וזיהוי החילזון, שממנו הפיקו את הצבע המבוקש, תפס תאוצה רבה, ונכתבו בנושא מאמרים רבים, ואף חוברות וספרים שלמים. לא אוכל במסגרת זו לפרט את כולם, כי רבים הם, אך אמנה כאן כמה מן הבולטים שבהם: "התכלת" לרב מנחם בורשטיין, "לולאות תכלת" לרב שלמה טייטלבוים, "חותם של זהב" לרב בנימין הורוביץ, ו"לבוש הארון" לרב מאיר הלמן. מנגד, הופיעו גם ספרים וחוברות המבקרים והמתנגדים לרעיון זה, מתוכם אזכיר את הספר "תכלת וארגמן" לרב מנחם אדלר ואת החוברת "בין תכלת לארגמן" לרב ישראל טופורוביץ'. כך שרוב הנקודות הטעונות בירור וליבון כבר נדונו בתכתובת ענפה זו, ולרב, כותב המאמר הנ"ל, וגם לי, לא נותר הרבה מזה לחדש בתחום זה, כי ללא ספק ניתן למצוא התייחסות במאמרים אלו לרוב רובן של תהיותיו וקושיותיו של הכותב. אך פטור בלא כלום אי אפשר, על כן חלצתי את מותני להגיב בכל זאת על מאמר זה, בייחוד שיש בו כמה הערות לדברים שכתבתי אני בנושא זה בעבר.

א. הרב הכותב מעיר על "שיטת העבודה" שכביכול מקיפה את העיגול מסביב לחץ שכבר נורה, בזה שמסבירים את דברי הברייתא במנחות, המדברת אודות חלזון התכלת, על פי הידע המתקבל מן "החקירה ההגיונית"

בטענה זו קורא הרב הכותב מבלי משים תיגר על דברי כל הפרשנים שקמו לנו מעולם, מן התנאים ועד אחרון האחרונים, העוסקים ביישוב הסתירות מן הכתוב ומן הסברה על ידי אוקימתות ופירושים שונים. כל התלמוד כולו מלא מזה! האם גם עליו יאמר הרב הכותב שהוא "מקיף את העיגול מסביב לחץ שכבר נורה"? תפקיד חשוב ומכריע במיוחד בהבנת דברי חז"ל יש לו לידע המעשי. הידע המעשי מכון ומנתב את תהליך החשיבה למשמעויות המקוריות של המילים והמושגים, ושולל את כל אותם הפירושים שהינן פרי דמיון בלבד, שבעל המאמר לא כיוון אליהם כלל ועיקר. אין צורך להכביר במילים על כך שמומלץ לכל המתעמק בהלכות טרפות, לדוגמה, לבקר בבית המטבחים ולהכיר את האנטומיה של בעלי החיים. אצל אדם זה המילים והמונחים המוזכרים בסוגיות אלו מקבלים משמעות חדשה, שלא הייתה אפשרית ללא הידע המעשי שהוא רוכש. לא לחינם רווח בעולם הישיבות הביטוי האירוני – "הקורקבן הקדוש" הרומז לתלמיד חכם חסר ידע מעשי, שאין לו שמץ של מושג אמיתי בדבר הנלמד על ידו. בהקשר זה יש להזכיר את עדותו (הובאה בראש ספר מלחמות היהודים עם הרומאים ליוסף בן מתתיהו, מהד' תרמ"ד וילנא) של הגאון רבי אברהם שמחה מאמצ'יסלב, בן אחיו של הגר"ח מוולוז'ין, מגדולי מפיצי תורת הגר"א, אודות דעת הגר"א בדבר הצורך לתרגם את ספרי יוסף בן מתתיהו ללשון הקודש:

"קושטא קאי לאודועי ברבת בני עמנו, שכבר מודעת מאנשי אמנה יראי ה', שרבינו הגדול, קדוש ה' הגאון החסיד כחד מקמאי דקמאי מרנא ורבנא אליהו ז"ל מוילנא,

השתוקק שספרי החכמות הנצרכים להבנת דברי קדשם של נביאינו הקדושים ודברי קדשם של רבותינו הקדושים חכמי התלמוד ז"ל וחידותם במקומות רבים, יועתקו לשפת קדשנו, והפציר את הרב החכם היקר והמפורסם מוהר"ר ברוך שקלאווער ז"ל שיעתיקם ככל אשר תשיג ידו, וכן שמעתי מפורש מפה קדוש דודי הגאון החסיד מוהר"ר חיים ז"ל מוואלאזין שרבינו ז"ל הנ"ל אמר לבנו הרב הגדול מוהר"ר אברהם ז"ל, שהוא משתוקק להעתקת החכמות מלשונות אחרות ללשון הקדש, ולהעתקת היוסיפון לרומאים שעל ידו נוכל לבוא אל מטרת כוונתם של רבותינו ז"ל בתלמוד ובמדרשים בדברם במקומות רבים בעניני ארץ קדשנו ובית מקדשנו ותהלוכות שרי קדשנו בימי קדם ההם, מפי כתבו של הכהן המשיח ושר צבאנו בסוף ימי בית שני, הוא יוסף בן מתתיהו מכהני החשמונאים הסופר הנאמן. וכבר הועתקו ספריו לכמה לשונות העמים וגדול שמו ומאד נעלה בין חכמי כל עמי התבל, ורק אנחנו לא זכינו עדן לאורו ושיחתו בשפת קדשנו, ולא תהא כהנת כפונדקית".

נכון שיש מביננו, לומדי התורה, כאלה החשים שדברי חז"ל צריכים להתפרש מתוך עצמם, ושיש בהיעזרות בידע חיצוני משום פגיעה בכיכול בתורה, אך אוהבי ומייקרי האמת, החדורים בהכרה שחותמו של הקב"ה הוא אמת, ברור להם שאין לתחושה תפלה זו שום מקום במלאכת שמים.

ב. הרב הכותב מלין על "שתי הנחות יסוד שלוקות בחסר" – א. שידועים לנו כל מיני החלזונות ב. שלא נעלמו חלק מהמינים מזמן חז"ל

כל הוכחה בנויה על מספר הנחות – מהן גלויות, כלומר שבעל ההוכחה מצהיר עליה במפורש, ומהן סמויות – שהוא עובר עליהן בשתיקה. כל הבודק לעומק נכונות הוכחה כל שהיא, עליו להתחקות אחר ההנחות הסמויות העומדות בבסיסה, ולבדוק את סבירותן. כל זיהוי על פי סימנים, שמובהקותם אינה גבוהה, חייב להניח את שתי ההנחות המוזכרות בכותרת – הן ערבות לכך שלפניו קבוצה שלמה של פריטים, שמתוכם הוא בוחר את הפריט המתאים ביותר לסימנים אלו. גם האדמו"ר מראדזין וגם הרב הרצוג, למרות שלא הזכירו את שתי הנחות יסוד אלו ולא הדגישו את נחיצותן, מתבססים עליהן בהכרח, ובהפלתן תיפולנה בהכרח גם ראיותיהם. על כן, אין כל חידוש בהעלאת שתי הנחות יסוד אלו לדיון, מלבד בדיקת סבירותן – דבר שלא נעשה מקודם. על פי הידע הקיים על התהליכים העוברים על החיים בים, הנחות אלה בהחלט סבירות, ואין כל טעם לפקפק בהן.

עד כאן השלב הראשון של ההוכחה, השלב הבא הוא בחירת סימנים וודאיים וחד משמעיים. הסימנים שמצאתים מתאימים להגדרות אלו הן: א. החילזון הוא בעל חיים ב. הוא מצוי בים התיכון ג. הוא בעל נרתיק ד. מצוי מסוג ביבשה ה. אפשר להשתמש בו לצביעה. שאר הסימנים שהובאו על ידי קודמיי אינם וודאיים ואינם חד משמעיים. דרך זו מביאה אותנו הישר אל המסקנה שחילזון המורקס הוא החילזון שממנו הופקה התכלת (הארכת על כך במאמרי "בענין חידוש מצוות התכלת", "המעין" ניסן תשנ"ז).

מה שחשוב להדגיש שהוכחה זאת מצטרפת להוכחות נוספות המביאות לאותה המסקנה, כך שגם מי שליבו נוקפו שאולי בכל זאת נעלם מעינינו אחד המינים, ושדווקא הוא שימש מקור להפקת התכלת, יוכל גם הוא להשתכנע בנכונות מסקנה זו.

ג. הרב הכותב מניח שחז"ל נתנו לנו סימנים, כדי שנדע מהו החילזון עליו דברו

הנחה זו אין לה על מה שתסמוך, וזהו פירוש אנכרוניסטי המשליך את המציאות העכשווית על העבר הרחוק. ברור שמנקודת מבטנו אנו, שהתכלת נעלמה מאיתנו ואנו משתוקקים למוצאה, אך טבעי הוא להניח שחז"ל בתיאוריהם התכוונו לתת לנו סימנים כדי שנוכל בעזרתם למצוא את החילזון האבוד. אך בזמנם של חז"ל, שהכול ידעו מהי תכלת, לא היה כל טעם לעסוק בנתינת סימנים לחילזון שהיה מצוי להם. ומה נאמר על מאמר חז"ל בפסחים (קיג ב): "ששה דברים נאמרים בסוס: אוהב את הזנות, ואוהב את המלחמה, ורוחו גסה, ומואס את השינה, ואוכל הרבה ומוציא קמעה. ויש אומרים: אף מבקש להרוג בעליו במלחמה", האם גם שם הדברים נאמרו כדי לתת לדורות הבאים את האפשרות לזהות את הסוס במידה והוא ילך לאיבוד?

המניח שכוונת חכמנו הייתה להורות לנו את הדרך בחיפוש אחר החילזון האבוד ימהר לתת משקל יתר להבנה פשטנית ושטחית בדברים שנאמרו באמת מסיבות אחרות ולמטרות אחרות. נשווה בנפשנו שהיינו אמורים לשחזר על פי התיאורים המצויים בדברי חז"ל את הנחש או את עץ החרוב (בכורות ח א: אפעה לשבעים שנה, וכנגדו באילן חרוב, חרוב זה משעת נטיעתו עד שעת גמר פירותיו שבעים שנה, וימי עיבורו שלש שנים. נחש לשבע שנים), האם היינו מגיעים לאותו נחש ולאותו חרוב הידועים לנו היום על ידי המסורת? בוודאי היינו נתקלים ב"מכשולים" רבים ב"דביקותנו" בפירושים שלא כיוונו אליהם החכמים!

ד. גופו דומה לים

הרב הכותב יוצא מתוך נקודת הנחה שהברייתא מדמה את החילזון לים בצבעו. אך, דבר זה אינו מוזכר שם כלל, ובהחלט יתכן שהדמיון הוא בתכונה אחרת, כגון צורתו הגלית הדומה לים או היותו צמוד לקרקעית הים והופך לחלק ממנה [אגב, "גופו" בלשון חז"ל פירושו לאו דווקא – הגוף הגשמי או הגויה, אלא לפעמים הוא המושג המופשט – הוא בעצמו, הוא ולא דבר אחר, כמו למשל במאמרים: "כל המכבד את התורה גופו מכובד על הבריות" (אבות ד ו), "נאמן הכותי לומר קבר שנחרש ממנו אינו קבר שאינו מעיד אלא על גופו של קבר ואילן המאהיל על גבי קבר אינו קבר שאינו מעיד אלא על גופו של קבר" (תוספתא נדה ו טז), "לצורך גופו.. לצורך מקומו" (שבת כג ב ועוד), והיכל גופו – חללו עשרים" (עירובין ג ב), "מה טבל מיוחד שאיסור גופו גרם לו – אף כל שאיסור גופו גרם לו, יצא מוקצה שאין איסור גופו גרם לו, אלא איסור דבר אחר גרם לו" (פסחים מח א), "אלא רפואת נפש – גופו, רפואת ממון – בהמתו" (נדרים מא ב). אם זהו פירוש הדברים, ואכן מסתבר, על פי סגנונה של הברייתא, שזהו הפירוש, אין לחפש את הדמיון לים בתכונות גשמיות אלא בתכונות התנהגותיות!]. הפירוש האחרון עולה מתוך הפירוש המיוחס לראב"ד לספר היצירה. גם אם נרצה להתעקש ולומר שהדמיון האמור הוא לגבי הגוון אין בכך כל קושי – הגוון הירקרק המצפה את הקונכיית הנשלול ממעמקי הים אכן מזכיר את מראה הים שבסמיכות לקו החוף.

ה. ברייתו דומה לדג

משמעות המילה "דג" משתנה מאדם לאדם על פי עיסוקו ועל פי השפה שהוא דובר בה. יש המקצרים ויש המרחיבים, כלומר, יש שיחפשו דווקא את הצורה המוכרת להם מן המכולת ומן השוק עם הקשקשים והזנב, ויש שיקראו לכל דבר שבים בשם דג על מגוון הצורות שיש בו. וכבר לימדנו רבנו הגר"א (אליהו רבה כלים י א): "שכל שבים מין דג הוא, כל דמות שיהיה

בו". כשנאמר שהחילזון הוא דג או דומה לדג, עלינו קודם כל לזכור שמדובר בחילזון – רכיכה בעלת קונכייה, כפי שעולה מדברי חז"ל, מן הראשונים וגם מההשוואה לשפות הקרובות לשפה העברית, ואם כן על כורחנו שבמילה "דג" כאן מתכוונים חז"ל למשמעות הרחבה שלו. עלינו גם לשים לב לכך שהברייתא מדמה לא את החילזון עצמו לדג אלא את "ברייתו" יש שפירשו, שהכוונה ליכולתו להיות במים, בשונה מחלזונות היבשה, יש שפירשו, ש"ברייתו" היא יצירתו, כלומר שהוא משריץ ביצים למים כדגים (תכלת ועצי שטים במשכן, י. פליקס בתוך: טבע וארץ בתנ"ך), ויש שפירשו, שהוא חי ומתנועע, למרות שגופו "דומה לים" – כאבן התקועה בקרקעית הים, והוא בבחינת "דומם" (פירוש המיוחס לראב"ד לספר היצירה). מי שבכל זאת נוטה לפרש שהדמיון לדג אמור להיות בתחום הגשמי, יוכל לראות במתאר של קונכיית המורקס את הצורה ה"דגית" הרגילה והמקובלת (לולאות תכלת).

ו. עולה אחת לע' שנים

ביטוי זה יכול להתפרש בכמה אופנים: עולה בעצמו מן הים ליבשה, נזרק ליבשה בגלי הים, צף ועולה מן הקרקעית על פני המים, "עולה" ברשתם של הדייגים. האופן השני הוא המתאים לכל חילזון ימי, וכן למורקס השייך לקבוצה זו. ביטוי זה איננו מצביע בהכרח לנדירותו של החילזון, כפי שטוען הרב הכותב.

ז. יוקרו מפני נדירותו

דבר זה תלוי בגרסת לשון הברייתא. על פי הגרסה שלפנינו: "ועולה אחד לשבעים שנה, ובדמו צובעין תכלת, לפיכך דמיו יקרים" יוקר החילזון קשור לעובדה שצובעים בדמו תכלת, שהוא מצרך של יוקרה, ואין נדירות החילזון מהווה גורם ליוקרו. רק אם נגרוס: "לפיכך דמיה" (כפי שגורס רב שמואל בן חופני גאון בספרו ספר דיני מצות הציצית, בתוך כליל תכלת עמ' רלט) הדבר יתפרש שהתכלת דמיה יקרים בגלל שהחילזון עולה א' לע' שנה.

מאוצר החכמה
28606

ח. דמו שחור כדיו

תכונה זו לא הוזכרה בדברי חז"ל אלא על ידי הרמב"ם בהלכות ציצית שלו, וכבר הועלו כמה השערות בידי המפרשים להאיר על מוצא הדבר. האדמו"ר מראדזין שיער שהרמב"ם מצא את החילזון והזכיר סימן נוסף, שאיננו מוזכר בגמרא, מניסיונו האישי. קולמוסים רבים נשתברו בשאלה: האם יתכן שהרמב"ם אכן הכיר את החילזון – דבר שניסתר בפשטות מדבריו בפירוש המשנה למנחות. דברי בנו רבי אברהם בספרו המספיק לעובדי השם (הלכות ציצית), שנתגלו רק בדורנו, סתמו את הגולל על דיון זה באופן סופי ומוחלט – לא היה לו, וודאי גם לא לאביו, כל היכרות עם החילזון המבוקש. הרב הרצוג, לעומתו, העלה השערה שמקורו של הרמב"ם הוא בתרגום משובש לערבית של דברי אריסטו המדבר על חילזון הפורפורה – הגוון השחור שבדברי אריסטו, המתאר את דם החילזון, הפך בהעתקה מיוונית לערבית למילה שמשמעותה – דיו. לענ"ד אין צורך להרחיק לכת ולחפש את מקורותיו של הרמב"ם בתרגומים לספרי אריסטו. נראה שדבריו אלה בנויים על דברי הברייתא: "גופו דומה לים", שלדעתו נאמרו כדי להסביר: כיצד ניתן להפיק צבע כחול בדמו של החילזון – "גופו דומה לים" פירושו: "שדומה עינו לעין התכלת" כיון ש"דמו שחור כדיו", כלומר דמו הוא כחול כהה מאוד (כידוע אצל הרמב"ם "שחור" מייצג גם גוון כחול). עד כדי כך שהוא משתקף וצובע את החילזון בגוון הדומה לגוון הים. וכיון שלביטוי "גופו דומה לים" מצאנו פירושים אחרים בדברי המפרשים, כמובא לעיל, אין מחובתנו שיתקיים תנאי זה, המוזכר בדברי הרמב"ם בלבד.

ישנם גם רבים וטובים שראו בחומר המרוכז והכהה, המופק מחילזון המורקס, התאמה מלאה לדבריו אלה (רב עמרם אופמן בהסכמתו לספר לולאות תכלת).

ט. דוחקו בידו ולא בפטיש

המציאות איננה כפי שמתארה הרב הכותב. נכון שיש לשבור תחילה את הקונכייה העבה בפטיש כדי לחשוף את גוף החילזון, אך ה"דם" אינו יוצא מעצמו, ויש ל"דוחקו בידו שיצא דמו" – ממש כמו שכותב רש"י. לשון "פציעה", המוזכרת בעניין הוצאת דם חילזון, מוכיחה פעם נוספת שלחילזון קליפה קשה, וצריך לפוצעו כפי שמפצחים או פוצעים, בלשון חז"ל, את האגוזים.

י. שמא דרכו לפרכס

הרב הכותב מציין בעצמו שיש דרכים נוספות להסביר מדוע אין בעצם הוצאת החילזון מן המים משום איסור נטילת נשמה בשבת, ואם כן אין כל הכרח להגיע למסקנה שדרכו של החילזון לפרכס, ק"ו שהתוספות בעצמם אמרו זאת בדרך "שמא".

יא. אין בו משום צד כיון שעומד במקומו

כיון שלדעת רבינו ירוחם (נתיב יב ח"י) יש בתולעים ובחלזונות משום מלאכת צד בשבת, למרות שהם בעלי חיים איטיים, אין בדברי הגמרא המדברת על צידת חילזון בשבת משום פירכא על שיטתנו. (אגב, הרב הכותב לאורך כל המאמר נכשל בכשל לוגי, כשהוא דורש שזיהוי החילזון יתיישב לפי כל הפירושים הקיימים, גם כשהם סותרים זה את זה ומוציאים אחד את השני!). בנוסף לכך, גם לדעת הסוברים שאין בבעלי חיים איטיים משום צד, יש לומר, וכן הסברה נותנת, שזה מדובר בפרט בודד הנמצא לפנינו, אבל כשיש צורך לפרוס חרמים ורשתות במעמקי הים כדי לצודם, גם הם יודו שיש בפעולה זו משום צידה.

יב. אינו מתאים לדברי רבי יוחנן "בפצעו מת"

חלזון הארגמון מאבד חלק מהצבע שיש בו עם מיתתו, לפיכך משתדלים לפצוע חלזונות חיים וטריים. על כך העידו גם הסופרים הקדמונים. אך בהחלט ניתן להשתמש לצביעה גם בחלזונות שכבר אינם חיים, עד שלב מסוים, וזה אכן תואם גם את דברי רבי יוחנן (שבת עה א): "בפצעו מת" וגם את דברי הגמרא: "דכמה דאית ביה נשמה – טפי ניחא ליה, כי היכי דליציל ציבעיה". (גרסת הר"ח שם: "ליצלח ציבעיה" היא מתאימה יותר, אך גם הגרסה שלפנינו: "ליציל ציבעיה" מתאימה גם כן, כיון שהחילזון במיתתו יכול לפלוט חומרים המעכירים את הצבע). גם הדברים המובאים על ידי הרב הכותב בהערה 20 שכביכול "אחר שהתחיל לפוצעו עדיף לו שימות מיד" אינם תואמים את המציאות.

יג. קלא אילן אינו יורד על ידי הצפון לעומתו התכלת יורדת

הגמרא בבא קמא (צג ב) אומרת שקלא אילן (שהוא צבע "אינדיגו", כפי שפירשו הגאונים וספר הערוך, והוא שימש לזיוף התכלת) אינו עובר על ידי צפון (סבון). מתוך גמרא זו אין שום אפשרות לדייק שהתכלת אכן עוברת על ידי צפון, ואדרבה מצאנו לגדול המפרשים המהרש"ל שכתב (ים של שלמה שם): "אם צבעו בקלא אילן דלא עבר לעולם וק"ו בתכלת לאפוקי שאר צבעים". גם מדברי התוס' בזבחים (צה א ד"ה והא בעי שבעה סממנין), שעליהם מסתמך הרב הכותב, הכותבים שאין לכבס את המעיל בצפון, כיון שהצפון מעביר את הצבע, אין כל הכרח שהם סברו שהתכלת עוברת על ידי הצפון – אין לדעת לאיזה צבע שבמעיל כיוונו, שהרי

מצויים בו כמה צבעים – תכלת, ובשולי המעיל גם ארגמן ותולעת שני. בנוסף לכך, אין דבריהם אלא על דרך שקלא וטריא (והרי רש"י שם חולק על דבריהם), ואינם נובעים מידע בלתי אמצעי. [על הטענה שהתכלת עוברת על ידי הצפון ישנן קושיות ממקומות אחרים בגמרא, כמבואר בספרו של האדמו"ר מראדזין פתיל תכלת (מהד' מישור עמ' פב) ואכמ"ל]

יד. רמב"ן בפרשת תצווה

אין לפרש שדברי הרמב"ן בפרשת תצווה (שמות כח ב): "והתכלת, גם היום לא ירים איש ידו ללבוש חוץ ממלך גוים" נאמרו לעניין הגוון, כפי שטוען הרב הכותב, כי לא בכך הייתה תפארתו של מלך גוים. גאוותו וייחודו הייתה בלבישת בגדים מחומר יוקרתי (ולא היה להם גוון מסוים וקבוע), שלבישתם נאסרה על כל העולם. הרמב"ן מביא את העובדה הזאת בשביל להוכיח שהתכלת היא חומר המשמש לבגדי מלכות, ושמסיבה זאת ציוותה התורה להשתמש בה לבגדי כהונה. אם העניין הוא בגוון בלבד, אין מכאן כל ראיה! לכן גם אין כל צורך לראות את המלך עצמו, אלא מספיקה כאן ידיעה בעלמא שזהו חומר שבו מקובל להשתמש לבגדי מלכות. דברי רמב"ן אלו הם עדות מהימנה על המסורת שהייתה בידם לזהות את התכלת עם הפורפורה.

טו. פורפורה הוא ארגמן ולא תכלת

"פורפורה" בלטינית או "פורפירא" ביוונית היא שמו של חילזון המורקס. גם הצבע המופק ממנו על גווניו השונים נקרא באופן כוללני – פורפורה. כשרצו לפרט ולציין גוון מסוים היו מוסיפים למילה פורפורה מילת תואר נוספת לתוספת ביאור. כך מוצאים אנו "פורפורה בלטה" לציון גוון הנוטה לאדום ו"פורפורה היאקינטינא" לציון גוון הנוטה לכחול. בתרגומי התורה ליוונית ייחדו את המילה היוונית פורפירא לתרגום עקיב של ארגמן, ו"היאקינטינא" – לתכלת [פרט למקרה אחד – במדבר ד ז ש"בגד תכלת" תורגם "אולו-פורפירון"]. כל מי שמעלה בדעתו שפורפורה היא ארגמן בלבד, ולא תכלת, צריך לשאול את עצמו מדוע הדירו היוונים והרומאים את רגליהם מן השימוש בתכלת, שהרי ה"פורפורה" היה הצבע היחיד שהופק מבעל חיים ימי בימי קדם. האם לא היה מספיק יפה בעיניהם, והוא התחבב על היהודים בלבד?

גם בגד מלכותי נקרא פורפורה, כיון שעל פי המקובל הוא נצבע בצבע המופק מחלזונות אלו. בלשון חז"ל פורפורה מציינת בדרך כלל את הבגד המלכותי, אך בירושלמי המובא בראבי"ה (ברכות סי' כה): "בין תכלת לכרתי בין פורפירין ובין פריפירין" מילים אלו מציינות, כמובן, גוונים שונים שיש להבחין ביניהם בסוף הלילה. [לאחרונה נתגלה על ידי הרב שלמה טייטלבוים והרב יהושע יענקלביץ' על פי כתב יד של הראבי"ה שהגרסה המדויקת בירושלמי היא: "בין פורפירין ובין פריסין" ("פריסין" הוא "כרתי" ביוונית). כלומר, הירושלמי פשוט מתרגם את המשנה ליוונית, ואם כן יש לנו עדות מפורשת וברורה מדברי חז"ל שתכלת היא פורפורה!]

טז. חכמי התורה מאז לא התייחסו לארכיאלוגים כברי סמכא, ולא מפני שא"א להביא ראיות מהמציאות, אלא שאין אנו מאמינים להם שזו המציאות

לא ברור מניין לקוח כלל זה, ומהיכן הוא נלמד! אדרבה, יש שהביאו ראיה שיש לסמוך על ממצאים ארכיאלוגיים מדברי הגמרא בבבא בתרא (עד א), שרצתה להכריע במחלוקת ב"ה וב"ש בעניין חוליות הציצית על פי הציציות שמצא רבה בר בר חנה אצל מתי המדבר.

וכן אנו מוצאים את הרמב"ם מסתמך על מטבעות מימי בית שני לאסור את השימוש בכתב אשורי לצורכי חול (שו"ת הרמב"ם, פאר הדור, לפסיא, סי' ז): "ולכן תמצא חרות תמיד על שקלי הקודש דברים של חול בכתב עברי, ולא תמצא כלל אות אחת מזה אשורי בדבר משאריות ישראל, לא בחריתת מטבע ולא בחריתת אבן, אלא כל זה בכתב עברי". וכן מצאנו במרדכי (הלכות תפילין תתקס"ט): "שלחו כתב מארץ ישראל שנפלה בימה שעל קבר יחזקאל ומצאו שם תפילין ישנים כסדר רש"י ז"ל ורמב"ם".

יז. לא מצאתי ממצאים המוכיחים שצבעו ממנו צבע כחול נקי, אלא רק אדום עד סגול הנוטה לכחול

בנוסף לממצא של כיסוי הסוס (צ'פרק) מהרי אלטאי, שעליו מדבר הרב הכותב בהערה, שבו עטורים כחולים, שנחקרו ע"י חוקרים רוסיים שקבעו שהצבע, בו הם נצבעו, הופק מחלזון המורקס (הרב הרצוג והחיפוש אחר התכלת, ב. סטרמן, בתוך משואה ליצחק ח"ב תשס"ט עמ' 38, על פי ספר בשפה רוסית – לבוש וטכסטיל של פזיריקים מאלטאי, נ. פולוסמק נובוסיבירסק 2005), ישנם שני ממצאים כאלה מארץ ישראל. האחד הוא אריג ממצדה שנחקר ע"י צ. קורן, והשני הוא אריג מוואדי מורבעת הנחקר ע"י נ. סוקניק (הארגמן, ז. עמר, תשע"ד עמ' 70–69). ברור שאין בממצאים אלה משום הוכחה ישירה לזיהוי המורקס כמקור צבע התכלת, אך חשיבותן רבה בכך שהם מפריכים את הטענה, העולה מדי פעם לדיון, שהקדמונים לא ידעו להפיק צבע כחול טהור מחלזון המורקס. אם נוסיף לכך את דברי הגמרא במנחות (מג א): "אמר להו רב אחאי: אלא הא לא תכילתא היא ולא קלא אילן היא!", כלומר, צמר צבוע בגוון כחול מקורו הוא: או מתכלת או מקלא אילן הצמחי ולא מדבר שלישי, הרי לנו עוד ראיה שהמורקס, שבו צבעו גוונים כחולים בימי קדם, כמתברר מן ממצאים אלו, הוא חלזון התכלת. [דברי הרמב"ם בהלכות ציצית (ב א): "או בשאר המשחירין – הרי זה פסול לציצית" אינם מעידים על כך שהיה בזמנם של חז"ל חומר שלישי שגם בו צבעו "כעין הרקיע". ביטוי זה בא לרבות את החומרים העתידיים להימצא באחד מן הזמנים. "אסט"ס ו"שחור", המוזכרים אצל הרמב"ם, הם שני מיני צמחים – איסט"ס הצבעים וניל הצבעים – ששניהם שימשו מקור לחומר זהה עבור צביעת הגוון הכחול. הגוון הכחול נקרא בלשון הרמב"ם בשם "שחור", כמו שנראה בהלכות ציצית שם ובמורה נבוכים ח"א פרק עג].

יח. מסורת נגד הארגמן

הרב הכותב מביא מדברי הרב הרצוג, שהתייר הגדול ר' בנימין מטולידא מזכיר את תעשיית הפורפורה על חופי צור כקיימת בזמנו, ומציין שהיהודים לקחו בה חלק רב. אך, כבר הראיתי במאמרי "אימתי פסקה התכלת מ"שאל?" ("והיה לכם לציצית", פרשת שלח תשס"ז) שדברים אלו יסודם בגרסה משובשת של הספר "מסעות רבי בנימין מטולידא". על פי הגרסה המדויקת אין מדובר שם אלא בגידול קני סוכר.

גם השימוש בפורפורה, שהיה קיים אצל מלכי רומי בעיר קונסטנטינופול, לא אפשר ליהודים לשמר את מסורת הצביעה המעשית, כפי שמצפה מהם הרב הכותב, והידע על זהות התכלת והפורפורה נשאר בגדר מידע תיאורטי בלבד. הטענה, שאפשר לשמר, דור אחר דור, את הידע על החילזון ועל שיטת הצביעה בו, ולחכות לשעת הכושר של ביטול האיסור שהוטל על השימוש בו, אינה מציאותית כלל. מי שנמנע ממנו במשך דורות לבוא במגע עם מלאכה מורכבת ומסובכת, לא בקלות יוכל לחזור ולעסוק באותה מלאכה.

יט. גוון התכלת אינו ידוע

הצבעים מוגדרים ע"י שלושה משתנים: הגוון, הרוויה והבהירות. הרב הכותב מניח שהתכלת הייתה בדרגה מאוד מסוימת של בהירות, ומה שבהיר מזה או כהה מזה לא ייקרא תכלת. מלבד המוזרות שיש בהנחה זו, שהרי בדרך כלל גם הגוונים הבהירים וגם הגוונים הכהים נקראים באותו שם – אדום כהה ואדום בהיר – אדום שמם, מתוך דברי רבי יוחנן בן דהבאי: "אפילו מראה שני (כלומר: גוון חלש יותר הנצבע בצביעה שנייה) שבה כשר" (מנחות מב ב) רואים בבירור שאין כל הבדל בין דרגות שונות של בהירות. וגם החכמים החולקים עליו, אינם חולקים בגלל שאין זו תכלת, אלא מטעם אחר. יתרה מזו, התכלת בעצם אינה מציינת צבע או גוון, כמקובל היום, אלא היא שם של מוצר – צמר צבוע בדם חילזון על גווניו השונים הדומים לגוון השמים. אך, מי שבכל זאת רוצה לראות בתכלת שם של גוון מדויק ומסוים, יוכל להיעזר בציור של כהן גדול, הלבוש בגדי כהונה הכוללים את המעיל כליל התכלת, ששרד על קירות בית הכנסת של דורה אירופוס מתקופת האמוראים – תקופה בה התכלת הייתה עדיין בשימוש, ולכולם היה מושג מה היא, וכיצד היא נראית.

כ. היום יש ב' אסכולות – ארגמון ודיונון ומי יכריע ביניהן

בעוד שאת הצעת המורקס העביר הרב הכותב תחת שבט הביקורת קפדנית ומחמירה, כלפי הצעת הדיונון הוא נוהג באיפה ואיפה ומגלה יחס סלחני בלתי מוסבר! ה"סימנים" הנדרשים מן המורקס לפתע אינם נדרשים עוד מן הדיונון! ככל שמדובר בדיונון אין זה מפריע לו כלל שצבע גופו לבנבן עם פסים חומים ואינו כחול, שאין צורתו צורת דג, שאינו עולה אחת לשבעים שנה, שהוא אינו נדיר ואינו יקר. למעשה, הדיונון גם איננו חילזון (רכיכה בעלת קונכייה), ומה שחשוב מכל – החומר השחור שהוא פולט בשעת הסכנה איננו ראוי לצביעה. כבר הרב הרצוג בזמנו הופתע לגלות שהצבע שמכנים ממנו נוצר באופן מלאכותי על ידי כימיקלים המוספים אליו. בעצם, אין לנו כל סיבה לדבר על הדיונון כמועמד לחילזון התכלת, ואף לא להעלותו במחשבה, אילולי שמו הגרמני "טינטנפיש" (דג הדיו), שמרמז אולי לדברי הרמב"ם בהלכות ציצית (פרק ב הלכה ב): "והוא דג שדומה עינו לעין התכלת ודמו שחור כדיו", שגרם לכמה היבראיסטים גרמניים (כגון מיכאליס, לקסיקון העברי) לתלות רעיון זה בדעתו.

אין לי כל ספק שאילו היה אותו צדיק וגאון – האדמו"ר מראדזין זצוק"ל, שהתעורר בדורו לחפש אחר חילזון התכלת, חי היום, היה חוזר בו מהצעת הדיונון, והיה מגיע למסקנה שהמורקס הוא חילזון התכלת. האדמו"ר מראדזין האמין שהדיונון שימש מקור להפקת צבע יוקרתי בימי קדם, שזהו הסממן המכריע בזיהוי חילזון התכלת. ואלו דבריו (מאמר פתיל תכלת עמ' 6):

"וכן בימי היוונים והרומים בימים הקדמונים היה נחשב צמר הצבוע תכלת ליקרות גדול, והיו לאות רוממות השררות, וכפי רוממות ממשלתם, כן היו נושאים חגורות ובתי ידים ואבנטים מצובעים בצבע התכלת, כל אחד ברוחב יריעתו כפי מדרגתו".

על פי הידוע היום, למעלה מכל ספק, תיאור זה הולם להפליא את חילזון המורקס – המקור היחיד ששימש למטרה זו בעולם העתיק!